

MIKÓ KRISZTINA

„AZ ÉRTELEM KERESÉSE”

Halász Gábor a magyar felvilágosodás irodalmáról

„A középkor óta talán egyetlen kor sem tudta világtérfogását és akaratát olyan világos, határozott, mindenre megoldást és megnyugvást adó, és egyben oly kevés számú eszmébe sűríteni, mint a felvilágosodás. Innen mindkét kor lelki egysége, mely annyira meglepi a mai idők emberét.”¹ — írja a felvilágosodás korát idéző első nagyobb lélegzetű tanulmányában Halász Gábor. A fenti idézetnek Halász egész életpályáját meghatározóan három kulcsszava is van, melyet az eszményképévé állított korból próbál átmenteni saját valóságába: megoldást, megnyugvást és lelki egységet, tehát mindazt, ami valóságélményéből hiányzik. Ez a hiány teremti meg a közeledést, sőt a nosztalgiaát is, s egymás után születnek azok a tanulmányai, amelyek e hármasság szintézisében a megvalósított lehetőségekről beszélnek.

Az írások tematikája időrendi egymásután, s ezzel feltehetjük az egyik legizgalmasabb kérdésünket, beszélhetünk-e Halász munkásságában irodalomtörténeti rendszerező elvről, Halász Gábor „irodalomtörténetéről” akkor, amikor kortársai, Babits, Schöpfung, saját nemzedékéből pedig Szerb Antal világirodalmi és magyar irodalmi vonatkozásban összefüggő rendszereket alkotnak. Az írók kényszerű tájékozódási törekvése ez az eltűnt idő nyomában, hiszen minden alkotás ki nem mondottan is a XX. század első harmadával, egy világháború emlékével, egy másik elődzetével és egy különféleképpen megélt, de vesztett kitörési kíséreltetel, a Tanácsköztársasággal szembesítődik.

Íróink bárhová tekintsenek is maguk körül, a bálványozott lelki egység, magyarság és európaiság szintézise, melyet írói alkatuknak megfelelően más-más korban fedeznek fel önmaguk számára, az ellenforradalmi Magyarországon csak ábránd lehet. Az is világos, hogy nincs még kor (magyar és európai viszonylatban egyaránt), mely jobban igényelné az összefüggések feltárását és a tisztánlátást. Az emberi humanum megőrzésének missziója egységesíti és formálja haladóvá a két világháború közötti írónemzedékeket. Ez az egység viszont, mivel „sohasem voltak idők veszélyesebbek”,² az azonos valóságélménynek megfelelően azonos típusú kérdések megoldására, illetve megoldási kísérletére kényszerít.

A kor legfontosabb egységesítő eleme az értelemkeresés, amely azonban írói alkatoknak megfelelően átértelmeződik, sőt új problematika szüldje is: az eltérő klasszicizmus-eszményé, azaz az eltérő múlthoz kapcsolódásé. Ez a kettősség azonban egy ponton mégis egységes: polgári írókról lévén szó, a polgáreszmény megtestesítésében, amely ezúttal, teljességgel átmentve a felvilágosodás nagy vívmányát, a klasszikus világpolgár-értelmezésben realizálódik. Ez összpontosul az értelem keresésében, s a vonzások és taszítások szintézisében válik érthetővé az a küzdelem, amely a fent említett szintézisreteremtő munkák megszületését eredményezte.

¹ HALÁSZ G.: Berzsenyi lelkivilága (Symposion, 1926. 77.)

² BABITS: A legnagyobb magyar, 1936. (Ezüstkor, é. n. 335.)

Az ekkor született írások, a koncepcióbeli eltérések ellenére megegyeznek abban, hogy valamennyi olyan nagy egyéniségek életművével foglalkozik, akik történelmünk sorsfordulóin hűségükkel és helytállásukkal bizonyítottak, s munkásságuk előremutatónan befolyásolta az irodalmi fejlődést. A harmincas évek múltban tájékozódása azonban a példára alkalmas életutak kijelölése mellett több lényeges, a tanulmányírók saját korát meghatározó kérdést vet fel Hűség és helytállás problematikája a múltban olyan párhuzamok segítségével világítódik meg, amelyek a tanulmányíró sorskérdéseire is választ keresnek. Ezáltal születik meg a leglényegesebb kontaktus: *a korszakok szintézise*. Ez két újabb jelenség magyarázatát adja: a Halász Gábor-i értelemben vett portré előretörését és az esszé primér műfajjá alakulását.

Irodalomtörténet és kritika c. tanulmányában a portré kialakulásának ok-okozati összefüggéseiről Halász így ír: „A lélektani kritika aktualizál, állandó kapcsolatot teremt a múlt kiháshitott szakasza és jelenünk között.”³ Az elemzés leglényegesebb motívumává tehát a már említett korszakok közötti szintézist emeli, s így folytatja gondolatát: „A műnek hatalmában vagyunk, a személy hatalmunkban van. Kommentáló tisztelet és formáló fölény, a kritikus két alapérzése szabadon érvényesülhet . . .” Az irodalomtörténeti elemzés sikerét az elemzett alkotó teljes értésének függvényében jeleníti meg. Tisztelet és formáló fölény kölcsönhatása olyan egyéniségek értékelését igényli, akikkel a korszakhatárokat feloldó, szinte személyes kapcsolaton túl az esszéíró a továbbgondolkodás lehetőségét is érvényesítheti.

Saját gondolati formálódását motiválандó, Halász Gábor a későbbiekben még egyszer viszszatér a portréműfaj definiálásához abban a tanulmányában, amely esszéírói módszerének két „végletét” analizálja. *A portré és tabló* 1942-ben készült; már tárgyilagos áttekintése Halász tanulmányírói múltjának. „A portré, ez az egyszerre bizalmaskodó és tiszteletludó műfaj, jó festő kezén leleplezi a magánembert, de megadja a rangot is, a kor divatjára árulkodik a járulékokban, az örök dolgokra utal a lényegben”⁴ — írja. A tanulmányíró választása tehát vallomás, hiszen kendőzetlenül vall elemzett hősről és saját alkotói szubjektumáról is. S ami a leglényegesebb: „örök dolgokra utal a lényegben”, meghatározza a szerző múltra vonatkoztatott értékrendjét, s a pélaadásra alkalmas egyéniségek kiválasztásának ok-okozati összefüggését.

Ez az oka egyébként az esszé két világháború közötti uralkodó műfajjá válásának is. Feladata a megőrzés, az emberiség szellemi értékeinek feltérképezése és megmentése a pusztulástól. Az irodalomtörténetés elsősorban „az irodalom elkerülhetetlen, örök voltában” hisz, ezt teszi Babits Mihály, akinek „európai szemléje csak ürügy, hogy az elveszett idő keresésére induljon”, ezt Szerb Antal, „az íróban feltámadt olvasó”, és ezt bizonyítja Halász Gábor értelemkereső programja is.

Az esszé e harmadszori újjászületése ezúttal is kaotikus kor irodalmon keresztül szintézist teremtő törekvése, csakúgy mint a megelőző kísérletek: a 48 utáni világnézet-alakító lehetőségek kutatása Gyulai vagy Kemény munkásságában, s a nagy Nyugat-nemzedék világháború utáni önigazolási kísérlete. Azonos problémákat idéznek ezek a törekvések, az „ember az embertelenségben” kérdését, így a három esszéíró korszak között is beszélhetünk szintézisről ugyanúgy, mint a tanulmányírók által megidézett egyes alkotók esetében.

Halász Gábor munkásságában a tragikus hősök magánya pélaadás a jelen számára. Mivel minden jelenséget az ész és a kultúra kölcsönhatásában szemlél, irodalmi tájékozódásának középpontjában is azt a kort jeleníti meg, és szembesíti saját valóságával, amelyben a kultúra életforma volt, sőt a világrendező ész is diadalra juttatta. Irodalmi portréi ezért idézik a XVIII. század tiszta racionalizmusát és a felvilágosodás eszmeiségét, amely magyarság és európaiság szintézisét utoljára teremtette meg.

³ HALÁSZ G.: *Irodalomtörténet és kritika*, 1933. (Vál. írásai, 112.)

⁴ HALÁSZ G.: *Portré és tabló*, 1942. (Vál. írásai, 646.)

A múlt példájának idézése így tulajdonképpen politikai vetülettel bővül, mert annak következtében, hogy Halász behatol a személyiség mélyébe, történelmileg is elhelyezi hőseit. Maga így vall erről későbbi kötete: *Az értelem keresése* (1938) előszavában: „... csak szenvedéllyel és rokon érzéssel lehet az idegen valóságba, rejtőzködő lelkekbe behatolni”. Ez magyarázza azt, hogy kiutat az értelem keresésében lát, s makacs ragaszkodása a rációhoz egyike Halász Gábor legpozitívabb tulajdonságainak.

„A legigazibb méltatás a kommentár”

„A teremtő kritika mindenkor abban látta hivatását, hogy irodalmi ideálokat tüzzön ki, az ízlést tudatosítsa... A magasabb rendű eszme, az idők hullámmásában bármilyen mélyre süllyedjen más, szerencsésebb gondolatok mellett, megőrzi a szellem rangját... Vannak örök tanítók, akik bármilyen mellőzöttek, élő erőkné maradnak meg...”⁵ — hangzik Kazinczy példáját idézve Halász Gábor *ars poetica*-számba menő vallomása. A kiragadott sorok azt bizonyítják, hogy Halász választott hősei magatartásformáival azonosul, az emberi tartás példaadásával tulajdonít elsődleges jelentőséget az ész és az értelem fegyelmező rendjének, s így törvényszerűen kapcsolódik a felvilágosodás, „az értelem megtalálásának” korához.

A tiszta racionalizmust idézve keres és talál kapcsolatot a kor, az életutak és a művek között, s az érzékeny tollú esztétát az az egység ragadja meg leginkább, melynek következménye, hogy „egyetlen kor emberei sem értették jobban a szépen élés és a szépen meghalás tudományát”.⁶

E lehetőségének kutatása igen élő problémája Halász Gábor korának, s ennek megoldására kellene a nagy egyéniségek, azaz Halász szép megfogalmazásával élve: a tanítók. Mesterei azonban saját korukat meghaladó, s ezért válságba kerülő nagy egyéniségek: az önmagával és korával szembenéző, s a szembesítődéstől összeroppanó Berzsenyi, Kazinczy, a klasszikus ízlés mestere, az értelemkereső Bessenyei s a lélek nagy kalandjait megjáró Széchenyi.

A saját korukon túlmutató egyéniségek tehát szinte törvényszerűen kerülnek ellentmondásba jelenükkel. Ezért van szükség az értelem diadalára az érzelmek felett, s hogy mindenképpen az értelem győzzön, Halász Gábor szerint az sem baj, ha a társadalmi valóságról kevesebb szó esik. Az érzelmek letisztulásához vezető legbiztosabb út a lélekelemzés (=portré), hiszen annak lényege, hogy „... az ember igyekszik a lelki élet jelenségeit... keletkezésük irracionális mélységeiből a tudat és a rendező értelem világosságára hozni, a lelki életet mintegy racionalizálni”.⁷

Halász Gábor nagy lélekelemző seregszemléje Berzsenyi portréjával kezdődik. Eckhardt Sándor fent idézett gondolata igazolja, hogy a portrék a lelkivilág racionalizálási törekvéssel készültek, de szinte akaratlanul megjelenik egy másik vetület: az élmény nem tisztán szubjektív, a társadalmi valóságtól nem függetleníthető. Az elemzések leszűkítése az élményvilágra, a közvetlen írói szándék ellenére is utal a környezet formáló hatására: Kazinczy értékelésekor kibontakozik előttünk a XIX. század eleji Magyarország ízlést tudatosító világa, Széchenyi ábrázolásakor a romantika egész légköre, Bessenyei vizsgálatakor pedig a felvilágosodás magyarországi válságának történeti helyzete is. Halász Gábor Berzsenyi-portréja pedig már indításában a felvilágosodás társadalmi-politikai hatásának elemzéséből vezeti le a költő belső tragédiáját: „Az ész és a kultúra eszményei ráeszméltették Berzsenyit saját tudatlanságára, a magyarság hanyatlására és haladással szembeni közömbösségére. Megvaló-

⁵ HALÁSZ G.: Kazinczy emlékezete, 1931. (Vál. írásai, 79.)

⁶ Uo.

⁷ ECKHARDT S.: A francia szellem 1938. 224.

sításuk nehézségei feltámasztották lelkében a csüggedést, az önmagával való elégedetlenséget . . . Az ideálok siettették a kétségbeesést.”⁸ A költő lelkivilágának analízise ebben a szintézisben Halász Gábor tanulmányát a Berzsenyi-irodalom egyik legértékesebb darabjává avatja. Miután erre a tanulmányra is érvényes Halásznak az a meghatározása, hogy „A legigazibb méltatás a kommentár”, már Berzsenyi lelki törésének megvilágításában megfogalmazódik az a gondolat, amelyet Halász később Széchenyi Ferencsel kapcsolatban ír: „útja . . . az egész felvilágosodásé, amely heves rázkódásokon keresztül jutott el önmaga tagadásáig.”

Halász értékítéletében a Berzsenyi tragédiáját tulajdonképpen okozó világnézeti kiegyensúlyozatlanság európai kitekintésben a francia forradalommal, magyar viszonylatban pedig a köztársasági mozgalom bukásával szembesítődik. „A felvilágosodás két ízben érezte hatását nálunk. Az első az írók, gondolkodók közvetlen hatása volt . . . A francia forradalom megváltoztatja a helyzetet. Az irodalmi szempont háttérbe szorul a bölcséleti és politikai mellett . . .”⁹ — írja. Találónan differenciál a mozgalom szépirodalmi és elvi-filozófiai programját illetően, amikor a kettő közé a forradalmi megmozdulást állítja választóvíznek.

Saját korában fordítottan ismétlődött meg ez a jelenség a Tanácsköztársaság bukásával, s mintha Halászt is „A régi jobb volt” babitsi eszméisége irányítaná . . . Mert Halász Gábor számára mindenképpen elsődleges az irodalmi szempontok diadala a politikai felett, de a retrográd irányban meghatározott „fejlődés” ez esetben csak elősegíti, hogy Berzsenyi közvetítésével a történelmi perspektívatlanság korában az örök értékek felé forduljon. Akkor ugyanis, amikor Berzsenyi költészetének lényegi elemeként a tudás etikai szerepét hangsúlyozza, saját korának is megvalósítandó feladatát jelöli ki.

A Berzsenyi-tragédia szintézisében Halász Gábor önmagáról is vall, s végső soron ez az alapja a történelmileg helyes értékelésnek annak ellenére, hogy a tulajdonképpeni meghatározó tényezőket inkább csak kiegészítésként, az általa elsődlegesen fontosnak tartott lélekvizsgálat szekunder elemeként említi meg. Berzsenyit a Halász korára vonatkoztatottan is érvényes, belső magatartás alapjait kereső nyugtalanúsága emeli korának tragikus hőségévé, s habár Halász azt írja, hogy az élményeket befogadó lélek „természete miatt” születik meg ellentmondásossága, következő gondolata már ok-okozati összefüggésekkel magyaráz: „Az elmúlás érzése végzetes biztonsággá erősödött a törvényszerűség gondolata által.”¹⁰ Berzsenyi belső dilemmáját már az értelmi belátással magyarázza: az osztálykorlátain csak élete vége felé túljutni tudó költő önmarcangoló felismerésével, miszerint „A cifra dolmány és a philosophusi köpeny ellentéte élete nagy tragikumát jelentette”.¹¹ Halásznak ez a mondata összefoglalását adja egész fejtegetésének. A cifra dolmányos nehézkesség ellentmond a filozófusi köpeny megalapozott, könnyed tudatosságának, a nemesi osztálytudat a felvilágosodás értelemkereső gondolatkörének, s ez eredményezi a tragédiát. Hiába akar használni nemzetének, hiába becsüli az értelmi diadalokat, ha önmagával szemben bizalmatlan. Berzsenyi elfogadta a felvilágosodás eszmekörét, de mire tudatosította önmagában, az eszméket megcáfolta a valóság: a ráció valóban az elmúlás gondolatát erősítette, hiszen Martinovicsék bukásával kátyúba jutott a világrendező értelem, azaz az előremutató korszak lezárult. Az egyetemes elmúlás mindent elsöprő képei, az értelem keresése és a belülről formált lelki táj szembesítődik egymással Berzsenyi lírájában, s a szelíd emlékezés ad csak némi feloldást a sokat csalódott költőnek, aki oly találónan foglalta össze önnön tragédiáját: „Béborult az élet vidám álarcája!” Halász Gábor tanulmánya irodalomtörténeti tudatossággal vezeti végig azt a folyamatot, amelyben a „még nem és már nem” kölcsönhatásának súlyát elviselni nem tudó költőt a hirtelen rászakadt öregség megbénította.

⁸ HALÁSZ G.: Berzsenyi lelkivilága (Symposium 1926. 106—107.)

⁹ Uo.

¹⁰ I. m. 92.

¹¹ I. m. 105.

„A jelennek a múlthoz kell igazodnia, hivatása csak a múlt újra élesztése lehet”¹² — írja Berzsenyi kapcsán Halász Gábor, s ha megállapítását kiegészítjük már felvetett gondolatunkkal, hogy Halász Gábor kora igényli a magányos, példaadásra alkalmas íróegyéniségek ábrázolását, szinte törvényszerű a kapcsolatteremtések egész láncolata. A romantikát a felvilágosodás eszmeisége fölé helyező Szerb Antal sajátos preromantika-konceptiójában a költői ihletet tartja a Berzsenyi-líra leglényegesebb meghatározójának. Az ihlet megléte vagy hiánya szerint értékeli; ezen keresztül közvetve utal a Berzsenyi költői világát meghatározó már említett „még nem-már nem” kettősségére. Szerb Antal életművében többször idézi az érzelmeit klasszikus formával fegyelmező költőt, s nagyon igaz és előremutató az a megállapítása, amelyet utolsó Berzsenyi-tanulmányában fogalmaz meg: „A rom talán a szépség legtökéletesebb formája . . . Valami romszerű szépség van abban az egészben is, ami Berzsenyi lényé és költészete együtt.”¹³ Ezzel a megállapításával is igazolja ihlet-alapú koncepcióját. De ezen keresztül jut ahhoz a felismeréshez is, ami a Berzsenyi-irodalom alaptétele — s amit egyébként már Halász Gábor lélekelemzése is felismert —: a kettősséghez, amely a vívódó költőt a klasszikus mérték egyik legnagyobb mesterévé tette. Tragikus alapérzését klasszikus formába fegyelmező ereje emeli Berzsenyit továbbgondolkodásra készítő társsá, sőt prófétává a harmincas évek világa.

Erről tanúskodik a Halással azonos emberi alapállású, de költőként gondolati formálódásában törvényszerűen továbblépő Radnóti Miklós lírai vallomása, amely Berzsenyi kapcsán Dániel próféta könyvét idézi: „S egyedül én, Dániel, Láttam e látomást, a férfiak pedig, akik velem valának, nem látták a látomást.”¹⁴ Ez a vallomás Radnótinál már a magyarság esetleges — sőt az ő korában egyre valószínűbbnek látszó — pusztulását idéző Berzsenyiről emlékezik, aki „látta a látomást”, és szembenézett vele, tehát vállalta kora valóságát. És megőrizte emberségét a káoszban, „sértetlen próféta az oroszlánok között” — ezért méltó a megemlékezések sorozatára.

Halász Gábornak a felvilágosodás eszmeiségét idéző következő tanulmánya az ízlés mesterét, Kazinczyt idézi. A *Kazinczy emlékezete* (1931) az író halálának századik évfordulójára íródott szintézistanulmány. Mottója a Halász Gábor irodalomfelfogását motiváló megjegyzés: „A legigazibb méltatás a kommentár.” Különös jelentőségű, hogy ez a gondolat Kazinczyt idézve fogalmazódik meg nyíltan benne, bár láttuk, hogy eddig is e szempont figyelembevételével alkot. Ez az összefoglalás egyébként előrevetíti az esszéíró elemzésének módszerét is: Egyéniség, Vezérszerep és Ízlés (a három alcím) együtt hatásának analízisét. Kazinczy egyéniségének megítélésében Halász leglényegesebb szempontja, hogy „ő az első és legtökéletesebb literátorunk”. A továbbiakban tehát azt fejt ki, hogy milyen legyen a tökéletes literátor. A Halász korára is vonatkoztatott leglényegesebb szempont kerül elő: az ízlést tudatosító irodalmi diktátor értékelése.

Miután Babitsot illetően Halász korának is égető kérdése ez — hadd emlékeztessünk itt az őt izgató nemzedékproblémára is —, bár az analízis igen mélyreszántó, nem lehet nem észrevenni Halász Gábor szinte minden mondatában, hogy utalásai a jelenre is vonatkoztattak. A szó igazi értelmében vett keresés az oka annak, hogy Kazinczy portréja sem egészen egyértelmű értékelésében: tökéletes literátor, azaz szervező ugyan, de: „A hirtelen indulatok emberével szemben az ész fegyelmező rendjét kellett képviselnie, hogy fölényben maradjon.”¹⁵ Halász e mondatában a hangsúly a kényszer, s nem a magától értetődő vállalás irányába tolódik el.

¹² I. m. 99.

¹³ SZERB A.: Berzsenyi estéje, 1943. (A varázsló . . . Bp. 1969. 125.)

¹⁴ RADNÓTI M.: Berzsenyi Dánielről, 1936. (Próza. Bp. 1971. 275.)

¹⁵ HALÁSZ G.: Kazinczy emlékezete, 1931. (Vál. írásai, 52.)

Jellemzi Kazinczyt, jellemzi korának irodalmi diktátorát, Babitsot, aki 1919 bukása után hasonlóképpen, mint a börtönéből szabadult Kazinczy, az irodalom, az ízlés egyedül üdvözítő területére lép, s úgy alkot és szervez nagy egyéniségének nagy elfogultságaival, ahogy a viszonyok engedik. Ez a gondolat természetesen Halász Gábor személyes vallomása is. További leglényegesebb fejtegetései is — keresését motiválandó — hasonló szintézisben jelennek meg: egyaránt illik a XIX. század elejére és az Ady nagy nemzedéke nyomában fellépő Halász Gábor korára, hogy „nem bírt zseniket elővarázsolni”. Ugyanakkor azonban a megalkuvó kor esszéistája nem győzi hangsúlyozni a megalkuvásra kényszerült Kazinczyval kapcsolatban, hogy „Az ideál szolgálatában ő maga nem ismer megalkuvást”. Ez az ideál mindkettjük esetében a leglényegesebb közvetítő kapocs, az irodalom volt, a kifinomult kevesek ízlés-világa.

„Az irodalmi diktátorság mindenütt sajátos korviszonyokhoz kötött volt. Expanzív, zaklatott időszakok után szinte észrevétlenül megváltoznak az igények . . . A lélek normát, az ész tekintélyt kíván maga fölé.”¹⁶ Ebben a megjegyzésben Halász kapcsolódása ismét kétirányú: mind Kazinczy, mind pedig saját kora vonatkozásában tulajdonképpen elfogadja, sőt a felvilágosodás korában kifejezetten igényli az „irodalmi abszolút uralkodó” fellépését, mert értelemkereső programjához hozzátartozik az ízlés fegyelmező egységesítése is.

Halász Gábor, mivel nem tartja eléggé eredeti alkotói egyéniségnek Kazinczyt, elmarasztalja azért, mert irodalmi diktátorságában Goethehez igyekezett hasonlítani magát. „. . . a festő olykor magának dolgozik, nem másnak is” — írja börtönaplójában Kazinczy, s e megjegyzése alapján Halász azt az embert látja benne, aki fogsága után a lehetőségek keretein belül alkot, s e feltételek között alakuló pályáját véli alapvető vonásának. Halász példái azonban mégis azt sugallják: a misszió, amit Kazinczy teljesített, goethei mértékű volt. Végső soron, annak ellenére, hogy Halász nem azonosul minden ponton Kazinczy „lelkivilágával”, életművét, azaz az életét analizáló tanulmánya tárgyilagos tiszteletéről tanúskodik.

Láthatjuk, hogy Halász Gábor a felvilágosodás vívmányait mértékül állítva értéket; Berzsenyi kapcsán a világnézeti egység példáját idézi, Kazinczy esetében az ízlés tudatformáló szerepét, következő hősnél, Széchenyinnél pedig azt vizsgálja, hogyan formálódik akkor a személyiség, ha nem az ész és az értelem az irányadó, hanem „a tömegek lázadása”, s ezen keresztül az értelem tagadása, a romantika. Halász értelem segítségével fegyelmező koncepciója elvet minden ösztönösnek minősített megmozdulást — így a francia forradalmat és a magyarországi köztársasági mozgalmat is —, amely szem elől téveszti a világrendező ést és felszabadítja az érzelmeket. Mindent fegyelmező elgondolása saját kora összetevőinek ismeretében válik meggyőzővé: a történelem maga támasztja alá az értelemkereső koncepció példaadó jellegét. Halász saját valóságában tapasztalja, hogy korában az érzelmelek sok irányban eltolódhatnak — 1937 pl. nemcsak a Márciusi Front megalakulásának éve, hanem a nyilaspártok egyesülését is —, ezért idézi a múlt példáját oly módon, hogy saját jelene ellentmondásait magyarázzák tanulmányai alapkoncepcióját.

Széchenyi portréját magyarázva nem lehet nem felidézni Halász Gábor egyik későbbi tanulmányát Ortegárról. Ez motiválja Halász irodalomtörténetírói elveinek lényegét: *A tömegek lázadását* idézve elhatárolja magát mindenfajta társadalmi megmozdulástól, mert véleménye szerint „Európát a gondolkodói tették egységessé”.

Míg azonban pályája kezdetén elhatárolódásának alapja óbudai remetesége, azaz különböző szándéka volt, a későbbiekben mindez művészi tisztánlátásának hiányára vezethető vissza. E problematika megoldására hívja segítségül egész pályája során a világrendező ést, a szellemi egységet. Keresi az értelmet, mert nem akar tévedni. Idéztük már, hogy Széchenyire

¹⁶ Uo.

emlékezve Halász portréjában kibontakozik a romantika egész légköre, s ezzel fel is tárul előttünk Halász Gábor szemszögéből Széchenyi alakjának ellentmondásossága.

A romantika reagálás a társadalmi kiüttlanság érzésére, az értelem megtagadásának korát idézi. A mindenben értelmet kereső Halász Gábor egész életművében küzd ellene, kövendő példaként mindvégig a polgárosodó nagy századát idézi, melynek „erényeit és hibáit megismerve, ott kell folytatnunk, ahol abbahagyta a tökéletesítés munkáját”¹⁷ — írja. A romantika, mivel mindig kaotikus, tehát értelemellenes kor irányzata, a korában felnövő egyéniséget is csak ellentmondásossá nevelheti — véli Halász Gábor.

„S mint egykor Jónás, muszájból váltja meg népét” — hangzik Halász Gábor értékítélete *A naplóíró Széchenyiről*. Hőse Babits Jónása, aki „gyűlölte a próféta-ságot”, muszáj-próféta, aki a lélek nagy kalandozásai után jutott el a reformer politika vállalásáig. Ez a vállalás azonban összefüggésben van Halász Gábor romantika-konceptiójával, s mivel nagy kalandok következménye, nem az értelemkeresésé, a romantika érzelemfelszabadító hatását figyelembe véve újabb nagy kalanddó, szerepjátszássá minősül. Már az sem véletlen, hogy akkor, amikor egymás után születnek a nagy reformer politikust idéző írások, Halász Gábor *A fiatal Széchenyit* (1934) idézi meg, azzal a céllal, hogy megőrizve értelemkereső alapkonceptióját, motiválja azokat a lélektani, s ezen keresztül társadalmi alaptényezőket, amelyek Széchenyi személyiségét alakították, s amelyek Halász véleménye szerint reformer tevékenységét nem tudatos, hanem ösztönössé formálták. Néhány évvel Széchenyi-portréja megírása után születik Proust-tanulmánya, amelyben a szemlélődő író az egyéniség alakításában oly nagy szerepet tulajdonít a körülmények formáló hatásának. A Széchenyi-tanulmány alap gondolatai csendülnek fel újra, amikor Halász így ír: „Az igazi lekötöttség pátosz és érzélgés nélküli.” Ugyanez a Széchenyi—Wesselényi kontroverziában, azaz a romantikus és értelemkereső program ellentétében így szerepelt: „A próféta a nagy cél önkívületében él . . . A szent a minden nap kis feladatait végzi el.” A két tanulmány fő gondolatai egymásnak felelnek, hiszen Halász Széchenyi-konceptiójában éppen az érzélgés és a pátosz eredményezi az önkívületet. Mivel azonban ez az állapot teljességgel mellőzi a világrendező eszt, elfogadhatatlan Halász Gábor számára. Ez magyarázza, hogy Széchenyi reformer tevékenységét nem tartja igazi lekötöttségnek, azaz vállalásnak, hanem csak ösztönös, világmegváltó gesztusnak. Széchenyi István, mint minden nagy romantikus egyéniség, sebzett lélek, elhivatottsága kényszerű, pszichikai gyökerű. A fegyelmező eszme megkínzott idegekkel, beteg, ideges, gyanakvó lélekkel szembesítődik, tehát Halász számára elutasított jelenségekkel. Mégis, ez az elutasítás teremt meg a közeledést Széchenyihez: a „megkínzott idegek” magányossá formálják az egyént, de az „éntudatos” Széchenyi magányra ítéltségében kerül közel Haláshoz, habár az értelemkeresés ellenkezik „a színjátszás művészi ösztönével”.

A Széchenyi-tanulmány újabb bizonyítéka annak, hogy Halász portréi mennyire közel állnak a későbbi tablókhöz. Hiszen azáltal, hogy mélyreható pszichológiai elemzést készít, a környezet formáló szerepét hangsúlyozva a lélekrajz társadalomrajzzá emelkedik. Széchenyi István ábrázolásakor a magány az, amely a kritikust elsősorban megragadja. De azonnal hozzátesszi: „A fájdalomban is van mintaképe.” A példa az ugyancsak tragikus sorsú apa, Széchenyi Ferenc, aki „eljutott önmaga tagadásáig”. Ez a tragédia Halász Gábor értékítéletében azonban talán még súlyosabb a fent idézetttnél, mert Széchenyi Ferenc a felvilágosodás tanításain nevelkedett, és a bálványozott eszmék segítették elő szembekerülését önmagával. Pedig a felvilágosodás ideális embertípusa áll előttünk, „A műveltség századának kifinomult ízlésű vezető embere . . . magatartásával és életmodorával példaadó. Litérator és mecénás.”¹⁸ Felfelé ívelő pályáját azonban a francia polgári forradalom és a jakobinus mozgalom buká-

¹⁷ HALÁSZ G.: Ortega y Gasset, 1944. (Vál. írásai, 757.)

¹⁸ HALÁSZ G.: *A fiatal Széchenyi*, 1934. (Vál. írásai, 143.)

sának hatása kettétörte. Ezzel kapcsolatosan újra fel kell idéznünk Halász Gábornak a tömegek lázadását elutasító koncepcióját, valamint e tanulmánya során is megnyilatkozó nemzedéki tudatát. Hiszen mindkét Széchenyi tragédiáját a társadalmi megmozdulás okozta: Ferencét abban a vonatkozásban, hogy aláasta „pátosz és érzélgés nélküli” elhivatottságát, s felszabadította érzelmeit, azaz keserű emberré formálódott. Istvánét pedig abban, hogy a tragédiába fulladt örökség határozta meg indulását. „A felvilágosodás könyvélmény az új nemzedék számára”, sőt „mint a visszahozhatatlan tegnap gondolatvilágát, élte át a felvilágosodást”. Ez a kettősség eredményezi Széchenyi romantikus elvagyódását a valóságtól. Egyénisége is átalakul: a tudatos értelemkeresés szenvedéssé válik. Mindezek együtthatásában azonban formálódik reformer tevékenysége is, mert „a beteg léleknek jót tesz a szükséges lelkiismeretesség”. Ez azonban, eltérően a XVIII. század ok-okozati összefüggéseket kutató feladatvállalásaitól, a magányos lélek szerepévé értelmeződik. Hiába akar tehát Széchenyi használni nemzetének, ha a megoldáshoz közönség kell — nem közösség —, s „ahonnan segítséget vár, érdektelenség fogadja”. Ilyen összetevők alapján nevezi Halász a zseniális félmondatok mesterének Széchenyit. Ez az elgondolása nagymértékben hasonlít a Berzsenyi-probléma korai megoldásához. Érdektelenség és közömbösség együtthatásában kívánja Széchenyi gyanakvó lelke belső bizonytalanságával a jötevést, s így nő Halász Gábor későbbi tanulmányában prófétává, „kit, mint egykor Jónást, kinokkal, fenytékekkel hívott el magához az úr. Muszájból váltja meg népét”¹⁹.

Halász Gábor utolsó összefoglalása, talán szándékai ellenére is, Széchenyi teljes megértéséről tanúskodik: „... volt-e valaha szeretet nagyobb, mint ez a vádoló, politika jobb, mint ez a csapongó, élet eredményesebb, mint ez az összeomló”²⁰ — kérdezi. Noha a kérdések csupa olyan tulajdonságra vonatkoznak, amelyek az értelem keresésének századában fel sem merülhettek volna, Széchenyi személyiségének összetett voltát Halász saját kora ellentmondásából eredezteti, így a magányra ítelt Széchenyi egyszerre nagyon közel kerül hozzá.

Halász Gábor portréja érdekes módon illeszkedik azoknak a tanulmányoknak a sorába, melyek a két világháború között a nagy reformpolitikust idézik. Bár nem azonosul Széchenyi nézeteivel, tanulmánya mégis pozitív állásfoglalás tragikus egyénisége mellett. Annál is inkább jelentős ez, mivel Halász koncepciójának meg kellett küzdenie néhány olyan értékítélettel, amely Széchenyi gyakorlati tevékenységét pozitívan ítéli ugyan meg, de példaadását arra használja fel, hogy az általa előremutatónak nevezett „szerves élet» az evolúció egyetlen útját”²¹ kijelölje.

Halász Gábor tanulmánya azért emelheti prófétává Széchenyit, mert ő is „látta a látomást”, s Halász talán ki nem mondottan is azonosul azzal a babitsi nézettel, amely a tartás Széchenyijét idézi: „Egész létünk és minden értékünk kockán van.. Éppen úgy, mint Széchenyi idején... Sohasem voltak kérdések maibbak. Hisz sohasem voltak idők veszélyesebbek.”²²

A felvilágosodás eszméiségének teljes elfogadása és példaadása az összekötő kapocs Halász egymással polemizáló és egymást kiegészítő két tanulmánytípusának, a portrénak és a tablónak.

A kritikus korai értelemkereső tájékozódása azáltal, hogy a XVIII. század tiszta racionalizmusához kapcsolódik, elősegíti, sőt törvényszerűvé is teszi a tabló megszületését. Hogy első tájékozódásának is mennyire meghatározó jelentőséget tulajdonít, az is bizonyítja, hogy írásai a későbbiekben utalásokkal vagy azok nélkül az értelem századával szembesítődnek. Halász tehát tulajdonképpen egy megkezdett mondatot folytat akkor, amikor későbbi mű-

¹⁹ HALÁSZ G.: A naplóíró Széchenyi (Száz 1941. 285.)

²⁰ I. m. 285.

²¹ SZEKFŰ Gyula meghatározása (Három nemzedék. Bp. 1935. 451.)

²² BABITS: A legnagyobb magyar, 1936. (Ezüstkor, é. n. 335.)

veiben felcseréli a fontossági sorrendet és úgy összegez, hogy az egyes alkotók vagy alkotói korszakok elemzésében a felmerülő problémákat a társadalmi alapokra helyezi, s nem a lélek mélyén harcoló erőket emeli ki elsődlegesen.

Érdekes lenne Halász utolsó korszakából is nagyobb lélegzetű tanulmányokat olvasni azokról az alkotókról, akiket pályája kezdetén megidézett, mert mindennél szembetűnőbben motiválnák, hogy tanulmányírói formálódásával milyen újabb szempontok szerint sorol értékrendbe, s hol tükröződnek ábrázolásában a hangsúlybeli eltérések. A felvilágosodás eszméiségét örökségként felhasználó írások közül Halász esszéirői átalakulásának motiválásához csak a már idézett két Széchenyi-tanulmány szembesíthető egymással. A két írás összevetéséből az derül ki, hogy a fiatal Széchenyi magatartása nem választható el a későbbi naplóírótól, de világossá válik az is, hogy a naplóírás következménye az ifjúkor választott magatartásformájának. Csakhogy, ha ez a napló Széchenyi fiatal korának termése lett volna, tehát Halász első öt idéző tanulmányában kerülne elemzésre, a kritikus az önnön lelki rezdüléseire elsősorban figyelő Széchenyi legpozitívabb műveként értékelné. Halásznak az a gondolata, hogy a politikus „az értő kevesek tetszését akarja elnyerni, a sokasággal szemben közömbös”, 1941-ben már vádként hangzik, az első tanulmány megírása idején viszont legalább annyira jellemezte „az óbudai remetét”, mint a későbbi muszáj-prófétát. „... az ilyenfajta beszámoló már maga beteges tünet” — írja Halász Széchenyi választott műfajáról, a naplóról néhány évvel azután, hogy Kazinczyt azzal vádolta meg: a szenvedés emlékei leperegnek róla. Ez az ítélet rávilágít arra, hogyan hasznosítja Halász korai periódusa tapasztalatait, mit értékel át és mit tart meg akkori alapkoncepciójából. Az átalakulást legszebben *Az értelem keresése* előszava igazolja. „Későn indul ez az első könyv, de talán még haszonnal; büntetlenül sokáig nem lehet elzárkózni a mások mértéke elől”²³ — írja. E kötetet idézve meg kell említeni Halász Gábor árulkodóan tudatos szerkesztését: a felvilágosodás századát idéző, értelemkereső tanulmányai elé kerül az a bevezetés, amely éppen a tanulmányok és a róluk szóló vallomás kontroverziájában válik egyszerre irodalomtörténeti összegzéssé és kiindulássá. Az összegezés így hangzik: „Mennyi merevség volt és mesterséges egyszerűsítés a fiatalos dogmatizmusban, amely egyetlen vezérelvre akarta hozni az ízlés kábítóan bonyolult rendszerét.” Láttuk azonban az eddigiekből, hogy kritikusai indulásakor kialakított nézetei nélkülözhetetlenek továbbjutásához, hiszen éppen a makacsul hirdetett értelemkeresés segítette Halász későbbi tájékozódását még akkor is, ha a tanulmányok kötetbe szerkesztése során maga hozza fel vádként önmaga ellen esetlegesen felmerülő merevségét és egyszerűsítését.

„A kor magánügy” — „Az értelem keresése”

Felsoroltuk tehát azokat az indítékokat, amelyek eredményeként Halász Gábor első alkotói periódusában azt vallhatja, hogy „A kor magánügy”. E kijelentése, mely utolsó nagy portréjának, *A bihari remetének* (1936) a mottója, tulajdonképpen első korszakának lényegét fogalmazza meg. Ez a gondolat egyébként a Halászról szóló irodalom egyik alaptétele, amelyből sajnálatosan csak arisztokratikus magatartását, kívülrekedési törekvését és remetességét magyarázzák. Felületos olvasással valóban csak ezt igazolhatja Halász megjegyzése. Ha azonban az értékelésben elsődleges szempontként vesszük alapul a lélekelemző tanulmány műfaji sajátosságait és a tanulmányíró hősei segítségével megteremtett korszakszintézisét, Halász kijelentése egész más megvilágításban áll előttünk.

A korhoz kapcsolódó rokon érzésének összefoglalása a Bessenyei-portré. Utolsó szembenézés ez a tanulmány az eszményített korról, az eddig leírt felvilágosodás-eszményítő sorok

²³ HALÁSZ G.: *Előszó*, 1938. (Vál. írásai, 438.)

felfokozottabban kerülnek a mikroszkóp alá, mert utolsónak idézi meg az az elsőt, az „alapítót”. Tehát áttekinti az egész korszak ideológiai programjának alakulását ahhoz, hogy a bécsi remetétől a bihari remetéig jusson.

Noha Halász elemzésének középpontjában ismét egy sebzett lélek áll, ez esetben a magyar felvilágosodás irodalmának elindítójával állunk szemben, aki hozzásegített ahhoz, hogy „mások közös ügyé emelik az ész álmait”, tehát a kritikus feladata minden szempontból megvizsgálni, mi okozza, hogy a világtól teljesen elzárkózva, „Minden néven nevezhető okos emberi társalkodástól megfosztva, semmiféle halandókkal nem levelezve, senkitől nem látogatva, . . . létezik az író, egy pusztában . . . Magán szánakozva, a világon nevetve, számlálja napjait.”²⁴ Éppen Bessenyei, a felvilágosodás eszményített filozófus írója él mindattól megfosztva, amit a kortársak nagy vívmányként élvezhettek. Egyik oldalon Bányátska, azaz Széphalom, a másikon a bihari zug, Kazinczy huszonhárom kötetnyi levelezése, és egy ember, aki sajnálja, hogy még meg nem halhatott. Még Berzsényi is, akit tulajdonképpen a felvilágosult eszmék „ítéltek halálra”, felismeri, hogy „Rendeltetésünk nem magányos élet / S örök komolyság és elmélkedés, / Hanem barátság és társalkodás”!

Milyen összetevőkből általánosítja Halász Gábor, hogy Bessenyei, a felvilágosodás tudós írója csak egy élet, a sajátja értelmét keresi? Gondolata nyilvánvalóan összefüggésben van azzal a kijelentésével, hogy „A kor magánügy” Bessenyei számára, s itt megint utalnunk kell a Kazinczy-napló Halász Gábor-i értékelésére, amely annak hiányaért marasztalja el Kazinczyt, amit *A holmi* (1779) szerzőjénél már nem képes megérteni: elmélkedése és belső szomorúsága egységéért. Halász Bessenyeit idéző tanulmányában az író korai periódusát analizálva fejti ki a mottó gondolati tartalmát, s csak élete alkonyán ismeri fel benne az értelem keresőjét, akkor, amikor Bessenyei egész életének összegzését, ars poeticáját írja meg *A bihari remete*ben. Halász Gábor szépirodalmi alkotáson keresztül közeledik a politikus Bessenyeihez, aki a *Jegyzés*ben így foglalja össze gondolatait: „Egész életemnek olvasása, tapasztalása, gondolkozása és érzése állították össze a kis munkát.”²⁵ Az író tehát maga vall arról, hogy még bihari magányában sem feledkezett el az öt formáló valóságélményekről, csak a változó világban úgy alakította önmaga számára a kort magánügyé, hogy letette a tollat és hallgatott. Halász Gábor az élete utolsó művét író Bessenyeit értékeli elsősorban, lelkivilágának analízise során ezért emelheti Berzsényiéhez hasonlóan egyetemes érvényűvé az ő magányát is.

Halász Gábor magányos hősokeket ábrázoló koncepciójába az alapján azonos, de az életvitelbeli eltérések következtében mégis különbözőképpen megélt magány alapján a legjobban illik a már elemzett Berzsényi-tanulmány és a Bessenyeit idéző esszé. A két író között e téren megmutatózó kontroverziára maga Halász utal tanulmányában. A felvetett ellentétben kívül lényegbevágóan fogalmazza meg a különbözőség más vonatkozásban is kiütőköző jegyeit. Halász a következőkben foglalja össze álláspontját: „Berzsényi szervezetét megmérgezte a felvilágosodás idegen gondolatanyaga . . . Bessenyeiben fordítva játszódik le a színjáték . . . a saját vágyai vitték a ragyogó észigazságok felé.”²⁶ A szép megfogalmazásban a ragyogó észigazságok és az ész álmai a legkedvezőbb előítéletekkel szembesítődnek, s a felvilágosult Bessenyei legyőzi a kettősségben gyötrődő Berzsényit annak ellenére, hogy Bessenyei portréját az elhallgatás okát kutatva úgy rajzolja meg, hogy a Kazinczy-értékeléshez hasonlóan *A bihari remete* írójának kétségbeesését az egész életpályára vonatkoztatottan eluralkodónak érzi. Ezért mondja azt Halász Gábor, hogy Bessenyeinek tehetsége van a boldogtalanságra, míg Berzsényi előítéletei a „legkedvesebb” jelzőt kapják. Ez azt jelenti, hogy Halász nemcsak

²⁴ BESSENYEI Gy.: Magyar Országnek Törvényes Állása, 1804.

²⁵ BESSENYEI Gy.: *A bihari remete* (Vál. Művei. Magyar Klasszikusok Bp. 1953. 321).

²⁶ HALÁSZ G.: *A bihari remete*, 1936. (Vál. írásai, 307).

tiszteletben tartja azokat, hanem lényegesen több alapját látja a kettősségből fakadó meg-hasonlottságnak és elhallgatásnak, mint a fiatalkori énjével látszólagosan szembekerülő Bessenyei elzárkózásának. A fölünyes tudós Halász Gábor Bessenyei ugyancsak fölünyes tudását értékeli a legpozitívabban, bár ennek az elemzésnek, mivel az író magányát szorongásból formálódott gögből eredezteti, az életmű értékelésében lesz egy kis negatív mellékzöngéje. Bessenyeit Halász megemlékezésében a „magányos tépelődéstől pedánsá formált szellem” ugyanúgy szerepjátszóvá teszi, mint hőst, Parméniót. Hogy Parménió filozófus, az ugyanúgy szerep, mint írója „töprengő nagyképűsége”, mely mindkettőjükhez Nessus-ingként nőtt hozzá. Más közelítéssel, de ehhez hasonló végkövetkeztetést vont le Halász korábban Széchenyi reformer tevékenységéből, és Parménió ugyanúgy muszáj-próféta, mint Széchenyi István volt. A helyzet itt csak annyival groteszkebb, hogy miután Halász Gábor tudja: Bessenyei egy kicsit önmagát karikírozta ki Parménió alakjában, ha ehhez a tudáshoz hozzáteszi az egyébként általa idézett ajánlás egy mondatát, megint a késői, önmagába temetkező Bessenyeinél vagyunk. „Hagyjátok engemet magánosságomban élni, olvasni, írni”²⁷ — kéri Parménió-Bessenyei, s ez a gondolat megfelelő kiindulási alap a továbbfejlesztéshez: „A különönc helyzetében a legnyomasztóbb, hogy ugyanúgy ítél önmagáról, mint a világ.” Ezzel Parménió már háttérbe is szorulhat, a vád sokkal erőteljesebben vonatkozik teremtményére, mint az őt felvonás szinpadai hősére. Halász Gábor saját koncepciója megtartása érdekében mintha egy pillanatra elfeledkezett volna a filozófus írók tudatformáló missziójának fontos szerepéről, különösen Bessenyei hazai viszonyaiban, ahol hősenek több ezer Pontyival kellene megküzdenie. „Nem az elmaradott, a szüzi lélek itta be szomjasan a nagyvilági műveltséget, ... hanem a természetből nehézkes, a magányos tépelődéstől pedánsá formált szellem került kinzó párhuzamba a fölünyes, a tudást és kultúrát könnyed, biztos formák mögé rejtő intellektusokkal”²⁸ — írja Halász Bessenyei bécsi éveinek megemlézésekor. Itt tulajdonképpen maga utal Parménió, azaz az író természetből nehézkes, a külföldi példák mögött elmaradottabb viszonyaira, amelyek következtében sokkal hálátlanabb a feladata, mint pl. francia kortársainak. A földbirtokos Berzsenyi új eszméket befogadó nehézkességét mélyen átérzi és meg is érti Halász Gábor, s talán Bessenyei esetében is azt tenné, ha az ő „nehézkessége” hasonló vonatkozású lenne. Halász értékelésében azonban Bessenyeinél nem a filozófusi köpeny kerül ellentétbe a cifra dolmányval, hanem „az elkülönüléstől egyszerre támadt gög és megalázottság”.

Halász Gábornak talán ez az a tanulmánya, amelyben a legkendőzetlenebbül vall önmagáról is, hiszen „Az önmagát formálót a kész mintakép zavarja, amit önkéntelen lát barátaiban, s ha rá kell eszmélnie, hogy éppen úgy forrongnak, mint ő, annál rosszabb: hol van akkor az »egyetlenség«?”²⁹ Halász Babitsot idézve egyhelyütt arról ír, hogy jó arcképet idegenről csak akkor alkothatunk, ha saját tulajdonságainkkal szembesítjük a másokéit. Ez a megállapítása Bessenyeire vonatkoztatva is igaz, sőt igaz minden portréjával kapcsolatban: A filozófus íróit idézve talán csak annyival kiélezettebb a helyzet, hogy ő minden vonatkozásban, még a századok távolságában is méltó partnere Halásznak. Halász önmagával szembeni örök elégedetlenségét Bessenyei értékelésekor is kamatoztatja. Mindaz, amiért Bessenyeit támadja, vagy amit a javára ír, beleillik az ő irodalomtörténeti önéletrajzába is. Bessenyei emberi tartása Halászéval szembesítődik, tulajdonképpen önmagával vitatkozik Halász Gábor, az író idézése csak „alkalom” saját dilemmáinak megoldási kísérletére. Hiszen önvallo-más, amit a nagy példaképről ír: „Szorongó érzés ez a folytonosan lesben álló öntudat ... Jó egyedül lenni, hiszen aki magányos, már ezáltal különb a sokaságnál, jó a mániás önr-

²⁷ BESSENYEI Gy.: A filozófus, 1777. (B. Gy. Vál. művei. Magyar Klasszikusok, 1953. 136.)

²⁸ I. m. 296.

²⁹ I. m. 301.

zet...³⁰ Halász Bessenyei utolsó művének kimerítő elemzése során jut el ehhez a következtetéshez, s véleményünk szerint *A bihari remete* olvasása alapján születik meg benne a bécsi remete képe is. Még Bessenyei államelméleti munkáját, a *Die Geschäfte der Einsamkeit* is „valami jóvátehetetlen vétek feletti szomorúságból” eredezteti. Azt tudja és érzi Halász, hogy Bessenyei kora Don Quijoteja, a búsképű lovag, akinek csodálatos álmait törte össze a rákényszerített valóság. Hogy mi a véleménye a Don Quijotekról, arra portréírói korszakában a Széchenyi-tanulmány egy mondatából kapunk feleletet. „Wesselényi egyénisége... reális Sancho Pansa a tragikus Don Quijote mellett.” Ha ehhez hozzátesszük még azt az ítéletet, amit a szent és a próféta különbségéről szintén e tanulmányában ír, akkor ezeknek a gondolatoknak a Halász Gábor-i értékelés szerint Bessenyei szerepére vonatkoztatott leszűrődése az író jövő felé tett félbemaradt mozdulatában fogalmazódik meg. Ez már elég ahhoz, hogy Halász sajnálja és követendő példának állítsa a józan, sőt vigyázó okosságot hirdető Bessenyeit, akiből „csak fájdalmas kényszerrel sajtalódik a jajszó”. Halász az emberi tartás Bessenyeijét értékeli a legtöbbre.

Azt mondtuk fentebb, hogy a Bessenyeit idéző tanulmány Halász Gábor önarcképe is. Kiegészítjük: nemcsak az övé, hanem egész nemzedékéé.

A már idézett korszakok és alkotók közötti szintézis újabb alátámasztására idézzük fel Halász ugyancsak 1936-ban született értékelését a nemzedéktárs Hevesi András regényéről, a *Párisi esőről*. *A bihari remetével* szinte szó szerint azonos gondolatokat fejteget ebben az írásában Halász Gábor. Az irodalomban „keménységével létjogot teremtő” nemzedék, Halász Gábor nemzedéke kerül párhuzamba a felvilágosodás írójának érzelmfegyelmező magatartásával. Hevesi keménysége éppúgy nem merevség, hanem túlfinomult érzékenység, mint ahogy a Halász „kortársává” emelt Bessenyei nehezen oldódó fájdalma sem az. Halász Gábor a régiékről szóló emlékezéseinek tapasztalatait hasznosítja kortársai megítélésében is. Tulajdonképpen a XVIII. század értékelése közben felmerült gondolatainak és problémáinak újra felhasználása segíti hozzá későbbi műfajváltásához és önmaga átértékeléséhez: „... az idegek drámája ne vonja el minden figyelmünket” — írja a *Portré és tablóban*.

A Tariménes utazásainak értékelése bizonyítja, hogy Halász tulajdonképpen nem áldozta fel hőstét a „mániákus pszichologizmusnak”, habár Bessenyei magába mélyedő hajlamának nagy szerepet tulajdonít az életmű megítélésében. Önarcképről lévén szó, ugyanúgy, ahogy igazoltak és természetesen veszi a saját irodalomtörténeti elmélyedését, nagyra értékeli Bessenyei hasonló tulajdonságát is. „Sohasem a körülmények döntik el sorsunkat, hanem az ellenállás, amit velük szembeszegezzük”³¹ — írja egy helyütt Halász Gábor, de a mondatában szereplő ellenállás mégis a körülmények meghatározó szerepét igazolja. Hiszen Bessenyei-tanulmányában, bár az író bihari remeteségét igyekszik pszichológiai alapokra helyezni, mégis a korról szembeni ellenállást, a környezet meghatározó szerepét igazolja. Talán a Tariménes elemzése során döbben rá, hogy Bessenyei bihari remetesége több az egyszerű elzárkózásnál: „az elveszett időnek és az elveszett ifjúságnak keresése.” Bessenyei igazi tragédiájának felismeréséhez Tariménes bolyongásai kelletek. Halász Gábor a regény műfaji sajátosságait elemző tanulmányai azt mutatják, hogy minden regény alapjává az utazás motívumát teszi. Ez mindig az elveszett időnek és az elveszett ifjúságnak keresése. Halász Gábort a regényről szóló alaptétele segítette hozzá a tragédia megértéséhez: Bessenyei „átélte az ellentétet, amely a nagyszerű és alapjában értelmetlen képzelet s a kicsinyes, de értelmes és helyes valóság között feszül.”

Fejtegetésünk elején megoldás, megnyugvás és lelki egység Halász Gábor korára vonatkoztatott szintézisének vágyát emeltük ki a felvilágosodás eszményítésével kapcsolatban.

³⁰ I. m. 295.

³¹ HALÁSZ G.: Batsányi, 1935. (Val. írásai, 215.)

A felsorolt példák azonban azt bizonyítják, hogy a bálványozott egység az értelem keresésének századában éppen a „karcsú ész” tudatformáló szerepe miatt csak töredékében valósulhatott meg. Az elemzett alkotók viszont — az örökség és felhasználás, illetőleg az örökség és az ész álmainak kettősségében vergődő Széchenyi és Berzsenyi kivételével — a mindennapok „apró” feladatait végzik, tehát Halász Gábor fogalmi kategóriáiban „szentté” avatódhatnak. Halász az egész korszakot jellemzi akkor, amikor Batsányi értékelése során azt írja: „Áldozat és rab, aki szinte örvöngve dicsóíti a függetlenséget.” „A világ így megyen”, Halász Gábor esszéírói ars poeticájának lényegét, a függetlenséget a hozzá kapcsolódó rabság és áldozat mértékének szintézise adja meg. Ezt igazolta a felvilágosodás alkotóinak példaadása is: attól függően valószínűsíthető meg egyéniségük felszabadítását, milyen arányú volt ez a szintézis, tehát mennyiben vallották magukénak az ész századának vívmányait. A példák követelték a továbblépést: a realizmus titkának részvét és szeretet kettősségében megfogalmazott felismerését, a magyar századvég felfedezését, kortársai értékelését. S nem utolsósorban világ-irodalmi hinterlandjának kibővülését: írásait Proustról, Thomas Mannról, Balzacról és Tolsztojról. Szándékosan csak a fejlődését meghatározó nagy problémaköröket idézzük. Az értékelések során Halász Gábor már „a társadalom betegségére figyel”, mint Tolsztoj, s bár kegyetlenül hangzik, de csakúgy, mint Balzac realizmusának, neki is „kezére játszott a történelem”. „Mikroszkóp alá venni a kicsinyt, hogy egész világot mutasson — határozza meg az esszéíró feladatát” — írja Halász Gábor, s ennek a felismerésének eredője az értelemkereső megoldás, megnyugvás és lelki egység összhangját megteremtő, eszményített XVIII. század.

Krisztina Mikó

„LA RECHERCHE DU SENS”

(Gábor Halász sur la littérature des Lumières hongroises)

L'étude cherche à élucider l'influence décisive sur son oeuvre et les liaisons avec cercle d'idées des Lumières, de Gábor Halász (1900–1944), un des esthètes à la plume la plus sensible, appartenant à la deuxième génération de la revue Nyugat (Occident), génération dite d'„essayistes” d'humanisme bourgeois. Le glanement au siècle de la recherche du sens, dans la création d'une synthèse hongroise et européenne motive le programme conscient de la recherche du sens de toute la génération de Halász. L'évocation du siècle du rationalisme, une vue d'ensemble des oeuvres de créateurs tels que Berzsenyi, Kazinczy, Széchenyi et Bessenyei se confrontent avec la responsabilité et les impressions de la réalité des écrivains d'entre les deux guerres mondiales. L'étude esquisse le chemin de Gábor Halász à partir du genre du portrait littéraire jusqu'à la caractéristique d'époque qu'il nomme „tableau”, et elle cherche une réponse à ce l'essai se transforme de nouveau en un genre primaire, aux questions des principes systhématisants des historiens de la littérature et à celles de la fidélité et de l'engagement, et cela en confrontant les efforts d'entre les deux guerres pour un système de défense de la culture avec les phénomènes analogues du XVIIIe siècle. Elle soulève les efforts de la lutte du classicisme et du romantisme, se rapportant à l'époque de Gábor Halász et déterminant un ordre des valeurs, et elle cherche à prouver que les créateurs cités par Gábor Halász ont exigé et ont fait nécessaire le chemin de l'essayiste du portrait au tableau, et ils justifient l'inséparabilité des deux genres. Les études évoquant les Lumières forment une partie considérable de l'oeuvre, et comme telles elles peuvent être appréciées, à juste titre, comme des chapitres très considérables de l'histoire de la littérature hongroise de Gábor Halász.